

שלא תנעול דלת בפני לוויין

יונתן דובב

ראשי פרקים:

א. פתיחה

ב. הסבר רבי אבהו בדברי המשנה

ג. קושיית התוספות

ד. העיקרון העומד מאחורי דברי התוספות

ה. מנגנונים נוספים להגנה על מלווים

ו. העומק בדברי רבי אבהו

א. פתיחה

מצוות עשה מן התורה¹ להלוות כסף לעני כדי לסייע לו במצוקתו. מצוות הלוואה, כך מסביר הרמב"ם בהל' מתנות עניים (י, י), היא מעלתה הגדולה ביותר של צדקה. ייחודה בכך שהיא נותנת לעני הזדמנות להיחלץ בעצמו מן המשבר אליו נקלע, והופכת אותו לאדם עצמאי שאיננו תלוי בחסדי החברה. בספר החינוך מצוות עשה ס"ו אנו מוצאים שהעיקרון העומד בשורשה הוא רצונו של הקב"ה "להיות ברואי מלמדים ומגלים במדת החסד והרחמים", וממילא משיהיו בעלי מידות טובות יהיו ראויים לקבל הטובה בעצמם.

עם זאת, על אף המעלות הגדולות שבמצווה, ברור ומוכן כי הלוואת סכום כסף לאדם אחר היא איננה מעשה פשוט, ודורשת אצילות נפש. המלווה נדרש לשים מבטחו בחברו, ביכולתו להשקיע את הכסף בתבונה ולהיות ערב לביטחונו, ומעל לכל - צריך המלווה לבטוח בנאמנותו ובישרותו של הלווה, ובכך שבבוא העת יחזיר הלווה את ההלוואה ללא טענות.

החשיבות הגדולה שראתה תורה במצווה זו לצד הקושי הגדול שבקיומה, הביאו את חז"ל ליצור מנגנונים משפטיים שמטרתם למנוע מצב של "נעילת דלת בפני לוויין". מצב שבו גוברים החששות או הסכנות שבהלוואות על טוב ליבם או אמונם

1 שמות כב, כד: "אם כסף תלווה את עמי".

של אנשים בחבריהם. במצב כזה, לא יהיה לנוקמים ממי ללוות כסף בשעת הצורך, וה"דלת" לעצמאות כלכלית תיסגר בפניהם.

בראש מסכת סנהדרין עוסקת הגמרא בכלל "שלא תנעול דלת בפני לוויין", אגב נסיון להעמיד את הסברו של רבי אבהו לניסוחה של המשנה. להלן נעמוד על משמעות הכלל וגדרו. בתוך כך, נעסוק במנגנונים שיצרו חז"ל כדי להבטיח את בטחונם של המלווים; ובשאלה האם הכלל המדובר עומד גם להגנתם של ניזוקים בסוגי תביעות אחרים.

ב. הסבר רבי אבהו בדברי המשנה

המשנה בסנהדרין ב, א פותחת: "דיני ממונות בשלשה גזילות וחבלות בשלשה". הגמרא תמחה על הסיבה שבגינה הפריד התנא בין דיני ממונות לבין גזילות וחבלות, האין גזילות וחבלות בכלל דיני ממונות? רבי אבהו מתרץ את הקושיה של הגמרא, ומסביר שההיגד השני הוא בעצם פירושו של התנא לכוונתו בהיגד הראשון, דהיינו דיני ממונות בשלשה, ואלו הן, גזילות וחבלות. הודאות והלוואות לעומת זאת, כך מסביר רבי אבהו אינן נכללות בתוך דיני ממונות, ולכן הוצרכה המשנה להתנסח בצורתה זו. הסיבה בגינה חילקה המשנה בין שני סוגי הדינים, היא משום שהם שונים זה מזה בסוג הדיינים הנדרש בהם. בעוד שבדיני ממונות ככלל דורשת התורה דיינים מומחים², בהודאות והלוואות הקלו חכמים והתירו לדון גם בשלושה הדיוטות.

על גבי הבנה זו מסתפקת הגמרא בעצם היכולת להפריד בין דיני ממונות מסוגים שונים.³ בסיום המשא ומתן מגיעה הגמרא למסקנה כי אכן מצד הדין אין מקום להפריד בין סוגים שונים של דיני ממונות, והיה עלינו לחייב דיינים מומחים גם בהודאות והלוואות. מדוע אם כן מצאנו היתר לדון בתביעות של הודאות והלוואות גם ללא דיינים מומחים?

המשנה בפתיחת פרק שלישי (לב, א) של מסכתנו אומרת: "אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות בדרישה וחקירה שנאמר (ויקרא כד, כב) 'מִשְׁפָּט אֶחָד יִהְיֶה לָכֶם'", בגמרא מסביר רבי חנינא שאף על פי שהשוותה תורה דיני ממונות לדיני נפשות

2 דיינים שהוסמכו לתפקידם ע"י הנשיא בארץ ישראל (רש"י ד"ה "מומחין").

3 המחלוקת בנושא זה סבה סביב השאלה האם ניתן ללמוד הלכות הקשורות לדיני גזילות וחבלות מפרשיות העוסקות בדיני הלוואות.

בצורך בדרישה וחקירה, הקלו חכמים, וייתרו את הצורך בכך כדי שלא לנעול דלת בלפני לוויין. באותו אופן, התירו חכמים להפריד הודאות והלוואות משאר דיני ממונות גם לעניין החיוב בדיינים מומחים בדיון בסוגייתנו.

רש"י בד"ה "שלא תנעול דלת" מסביר כי בשורש תקנות אלו עומד חשש שעלול להתעורר אצל המלווה עת תגיע לפתחו הזדמנות לקיים את מצוות הלוואה. כמו בכל הסכם ממוני בין אנשים, גם הלוואה, על אף שהיא עזרה הדדית הבאה מטוב לב, עלולים הדברים להתגלגל בסופו של דבר לבית דין. הכחשות, מחלוקות או אי אלו הסכמות אחרות עלולות לגרום למלווה להזדקק לעזרתו של בית הדין כדי לקבל את כספו בחזרה. הצורך בפניה לבית דין עלול לעורר אצל המלווה חששות רבים.

מה יקרה אם העדים שיביא המלווה לבית הדין יכשלו בשלב הדרישה והחקירה?⁴ השאלות שישאלו בית הדין את העדים והפרטים הרבים שירצו הדיינים לברר עשויות לכלכל את העדים, ואלו, בתמימות, עלולים לטעות בתשובותיהם ולמנוע מבית הדין לקבל את עדותם. אותו חשש קיים גם בעניין סמכות הדיינים; הימצאותם שלוש דיינים מומחים היה עניין נדיר למדי במקומות יישוב רבים מחוץ לגבולות ארץ ישראל, והטרחת הרבה שבמציאתם, אולי אף הסכנה שלא יצליח לעשות זאת, עלולים גם הם לגרום למלווה לוותר על קיום מצוות הלוואה.

חששות מעין אלו עלולים לגרום למלווה להחליט שהוא איננו מעוניין להלוות את כספו מלכתחילה, והם הם שהביאו את חכמים להקל בדיני התורה בתביעות בנושאים אלו, כדי שלא לסגור את הדלת בפני עניים הזקוקים להלוואה.

ג. קושיית התוספות

על דברנו לעיל מקשים בעלי התוס' בד"ה "שלא תנעול דלת בפני לוויין". מדברי רבי חנינא בפשטם, עולה כי הפטור שתיקנו חכמים מדרישה וחקירה הוא פטור שניתן באופן גורף בכל דיני ממונות. מדוע אם כן לעניין הפטור מדרישה וחקירה השוו חכמים בין גזלות וחבלות להודאות והלוואות, ואילו הבדילו ביניהן לעניין הצורך בדיינים מומחים.

4 דרישה וחקירה הן צורת הבדיקה של העדים בהגיעם לבית דין. דרישה היא אוסף שאלות העוסקות בעצם המעשה, ואילו חקירה היא אוסף שאלות העוסקות בעצם העדות; מקום המקרה, זמן המקרה וכדומה (סנהדרין מ, א).

בעלי התוס' מתרצים את הקושיה על הלימוד החלקי שעשתה הגמרא ומסבירים את הכלל העומד מאחורי דברי רבי חנינא. בשורש הכלל עומד הרצון של חכמים שלא לפתוח דלת בפני גזלנים. ביתר ביאור, כוונת התוס' היא שאם ידע גזלן שהוצאת הממון ממנו לאחר המעשה תדרוש מהגזול להעמיד את עדיו בדרישות וחקירות של בית דין, הוא יוכל לשים מבטחו בקושי שבהוכחת טיעוניו של הגזול, ולא יחשוש לבצע את העבירה מלכתחילה. לכן, בעוד שהפטור מדרישה וחקירה שייך כדי להרתיע גם גזלנים פוטנציאליים וגם כדי להרגיע מלווים פוטנציאליים, הרי שהפטור מדיינים מומחים מועיל אולי כדי להרגיע את המלווה הפוטנציאלי, אך הוא אינו משמש הרתעה כלפי הגזול; שכן, מסבירים בעלי התוס' "יודע הגזולן שיטרח הנגזול אחר המומחין עד שימצא לדון עם הנגזול". ההבדל ביעילות התקנות בין דיני גזילות לבין דיני הלוואות, הוא שורש ההבדל בחלותן, וממילא תורץ הקושי בלימודו של רבי אבהו.

תירוצו נוסף מובא בדברי התוס' בתשובה לשאלה שלעיל. ניתן להסביר שלא בכל דיני ממונות פטרו חכמים את הצורך בדרישה וחקירה, אלא רק בדינים של הודאות והלוואות - בהן שייך הכלל של "שלא תנעול דלת בפני לווין". בגזילות וחבלות, לעומת זאת, בהן לא קיים חשש זה, לא הקלו חכמים כלל. סימוכין לכך ניתן למצוא בדיון של הגמרא בפתיחת פרק שלישי של מסכתנו (לא, ב). שם, תוך תירוצו של סתירה לכאורה בין משניות⁵ מעמיד רבא את החיוב של "...דיני ממונות בדרישה וחקירה" בדיני קנסות, ומפרש התוס' רא"ש (ד"ה "שלא תנעול דלת") ש"לאו דווקא בדיני קנסות, דכל מה שצריך מומחין דרך התלמוד לכוללו עם דיני קנסות". על כן, אם באומרה "דיני קנסות" מתכוונת הגמרא גם לגזילות וחבלות, ניתן להבין שחלקו חכמים בין דיני הודאות והלוואות, בהן פטרו מהצורך בדרישה וחקירה וכן בדיינים מומחים, לבין דיני גזילות, חבלות וקנסות - בהם הותירו הדברים על פי הדין והצריכו דרישה וחקירה וכן שלושה דיינים מומחים.

ד. העיקרון העומד מאחורי דברי התוספות

כדי לעמוד על שורשם של הדברים יש להבין את עומקם של דברי בעלי התוס' בתירוצם הראשון. חכמינו ז"ל ידעו כי בסיכונים ובחששות שבעשיית מעשים

5 בראש פרק שלישי עומדת הגמרא על סתירה בין שתי משניות לגבי הצורך בדרישה וחקירה בדיני ממונות. בעוד המשנה בסנהדרין (לב, א) מצריכה דרישה וחקירה, המשנה (י) בפרק עשירי של מסכת שביעית מעמידה בחזקת כשרות שטר שיש פגם בדרישה ובחקירה של העדים המקיימים אותו.

מסוימים, יש כדי להביא או כדי להניא אדם מלעשותם. לכן כאמור, תיקנו את הפטור מהצורך בדרישה וחקירה בדיני ממונות, כדי שיחששו גזלנים פוטנציאלים, עוד טרם ביצוע העברה בפועל, מכך שמערכת משפט מהירה ויעילה עומדת להגנת הנגזל ושהוא יוכל לחייבם בדין, ועל כן ימנעו מן הגזל.

אולם בכל הקשור לחששות של מלווים הדברים מעט שונים. בעוד שכדי להניא אדם מלגזול את חברו נצרכים חכמים לתקן תקנות שיש בהן כדי ליצור חשש גדול מספיק בליבו של הגזלן; בעסקי ההלאוות, כדי לשכנע אדם להסכים להוציא מכיסו כסף ולהלוות אותו לעני, יש צורך לנקות את רגשותיו ומחשבותיו מכל רבב של חשש, ולו הקטן ביותר, שהוא עלול לאבד את כספו ולהיותו בלא יכולת להוציאו בדין.⁶

לכן, ניתן לפרש, ייתרו חכמים את הצורך גם בדרישה וחקירה וגם בדיינים מומחים בדיני הלוואות והודאות, ואילו בדיני גזילות וחבלות - הגיעו חכמים למסקנה כי דרישה וחקירה היא פטור מספק, ואילו בפטור מדיינים מומחים אין צורך. בדיני הלוואות לעומת זאת, הגדילו חכמים לעשות, וייתרו גם את הצורך בדיינים מומחים, כדי לספק למלווה סביבה מוגנת ככל האפשר שבה הוא יוכל להלוות את כספו בבטחון.

עתה מובנת גם הסיבה בגינה גרסה הגמרא בסוגייתנו "שלא תנעול דלת בפני לוויין" ולא "שתנעול דלת בפני גזלנין" אף על פי שכפי שהוכח, מדובר בתקנה שמטרתה רחבה יותר רק מגזלני הלוואות. מכיוון שהעניין בסוגייתנו הוא ההגנה על המלווים באופן ייחודי (יותר מן ההגנה על נגזלים באופן כללי), בחרה הגמרא להשתמש בכלל זה ולא בגרסתו הרחבה יותר.⁷

ה. מנגנונים נוספים להגנה על מלווים

תקנות והקלות שונות תקנו חכמים במשך הדורות כדי להסיר מליבם של מלווים פוטנציאלים חששות, ולהבטיח שלא תכלה רגלם של בעלי יכולת כלכלית מקיום מצווה חשובה זו. העובדה שתקנות אלו תוקנו רק בעסקי הלוואות ולא בכל דיני ממונות, יכולה להצביע גם היא על הבדל עקרוני שראו חכמים בין הנושאים.

6 תוס' הרא"ש וכן חידושי המאירי במקום.

7 ע"פ הסבר ששמעתי ממר"ר הרב אהרן איזנטל.

אחד המפורסמים שבמנגנונים אלו הוא כמובן הפרוזבול, עליו נאמר במשנה בשביעית (י, ג) שהוא "אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה". כשראה הלל הזקן שאנשים נמנעים מלהלוות כסף לחבריהם מתוך חשש ששנת השמיטה תשמט את חובם והם יפסידו את כספם, תיקן הלל שניתן יהיה להעביר פורמאלית את הלוואה לרשותו של בית הדין, וכך לא ישומטו החובות בהגיע שנת השמיטה.

גם בגיטין (מט, ב) ניתן למצוא מנגנון הגנה דומה. הגמרא שם עוסקת ברמת הנכסים מהן גובה מלווה שהחייב לו נותר בלא כסף, הנאלץ לממש את שיעבוד הקרקעות בעבור הלוואתו. רבי יהודה מסביר, כי כדי שלא יחששו מלווים שבבואם לגבות את החוב מנכסים משועבדים יאלצו להסתפק בנכסים הנחותים ביותר של החייב - ולכן ימנעו מלהלוות את כספם מלכתחילה, תקנו חכמים שלעולם גובים מלווים מ'בינונית', שדה ממוצעת, אף על פי שבאופן כללי בעלי חוב גובים את המגיע להם מהנכסים הפחותים.

ו. העומק בדברי רבי אבהו

לאחר שראינו את העקרון בכללם של חכמים, ובהקלות המשפטיות השונות הניתנות למלווים שנאלצו להגיע לדין כדי לקבל את כספם בחזרה, אני מבקש לחזור לאחת הקושיות העקרוניות בדבריו של רבי אבהו בראש הדברים, ולנסות להבין את העומד בשורשה.

ראשית יש לבאר, מדוע נצרך רבי אבהו להסביר את הדברים בכך שהמשנה מפרשת את דבריה, ולא הסביר בפשטות שבאומרה "דיני ממונות" מתכוונת המשנה להודאות והלוואות, בהן יש צורך רק בדיינים הדיוטות; ואילו ב"גזילות וחבלות" מייחדת המשנה את דינים אלו בכך שבהם כן נדרשים דיינים מומחים?

עוד יש להבין את רש"י בד"ה "מה הן קתני" שדבריו זוקקים ביאור גם הם:

מה הן קתני. האי גזילות וחבלות פירושא דדיני ממונות הוא. דלא תימא כל דיני ממונות במשמע, ולמעוטי הלוואות והודאות שהן באין על גמילות חסדים ואיכא נעילת דלת בפני לווין כדאמרינן לקמן הלכך מעטינהו...

רש"י מסביר, כי רצתה הגמרא ללמדך שיש להפריד בין דיני ממונות בכללם לבין דינים של הודאות והלוואות שבהן יש צד מיוחד, ראשית בכך ש"הם באין על גמילות חסדים" וכן בכך שיש בהם עניין של חשש מנעילת דלת.

שתי שאלות יש לשאול על דבריו של רש"י. ראשית מדוע שינה רש"י את הסדר וגרס הלוואות והודאות, ולא הודאות והלוואות כבמשנה. שנית יש להבין, מדוע נזקק רש"י להסביר שההבדל נובע מכך ש"הן (דיני הודאות והלוואות) באין על גמילות חסדים", שכן בהמשך דבריו הוא מסביר שהחילוק נועד למנוע נעילת דלת בפני לוויין.

בשורש דבריו של רבי אבהו יש אם כן להסביר, עומדת הבנתו שהלוואות הן אינן חלק מכלל דיני הממונות הרגילים. זאת ניתן להבין מכך ששאר מבארי הקושי במשנה כן כללו את הודאות והלוואות בתוך דברי המשנה "דיני ממונות". כדי לעמוד על דבריו, נצרך רבי אבהו לפרש את המשנה כמסבירה עצמה, משום שהוא לא סובר כלל שבמונח "דיני ממונות" ניתן לכלול דינים של הודאות והלוואות.

מה הם אפוא הלוואות, אם לא דיני ממונות? על כך ניתן למצוא תשובה בדבריו של רש"י. רש"י מסביר עניין נוסף מעבר לחשש של נעילת דלת בפני לוויין. ייחודם של דיני הודאות והלוואות בכך ש"הן באין על גמילות חסדים" כלשונו. לכן גם הפך רש"י בדבריו את הנוסח, שכן את מעשה החסד בצורתו המזוקקת ביותר ניתן למצוא בדיני הלוואות. בעומק הדברים ניתן למצוא הסבר לדברי רבי אבהו במשנה. רבי אבהו מבין שהלוואה היא עניין של חסד, כלל לא של דין. הדין, הוא הוא שנועל את הדלת בפני הלוויין, לכן כדי להשאיר את הדלת פתוחה בפני עניים, יש למעט את הדין.⁸

בסיכום דברנו, ראינו כי חכמים ז"ל ראו בהלוואה מצווה חשובה ומיוחדת. הלוואה, המאפשרת לאדם להשקיע בעסקיו ממון רב יותר מהונו הפרטי, היא כלי חשוב לצמיחתה הכלכלית של חברה. ההקלות בניהול דיני הלוואות בבית דין, וכן הפרוזבול ושאר המנגנונים שסקרנו לעיל, הם דרכם של חכמים להבטיח שגם מעוטי יכולת יזכו להזדמנות לצאת לחירות כלכלית. המנגנונים הללו מבטיחים את הערבות הדדית בעם, ויש להם חלק גדול בצמיחה חברתית מסוג חשוב לא פחות.

8 ע"פ הסבר במאמרו של הרב יהושע ויצמן, דיני ממונות בשלושה – פתיחה מסכת סנהדרין (נערך ע"י מנחם ויצמן). מופיע באתר ישיבת מעלות בכתובת:
www.yesmalot.co.il/torat-il/mamarim/mtei1.asp

